

*Шевчук Юрій
(Житомир)*

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЧЕСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ЖИТОМИРЩИНІ НА РУБЕЖІ 1920–1930-х рр. ХХ ст.

Житомирщина споконвіків була багатонаціональним краєм, де й понині мирно проживають українці, поляки, чехи, євреї, німці та представники інших національностей. Серед національних меншин чехи в Україні становлять порівняно незначну кількість. Відповідно до цього й досить скромна увага української історіографії щодо дослідження історії чеської меншини. Що ж стосується розкриття цього питання на регіональному рівні, то воно досі належним чином не вивчене.

В історії чеської меншини Житомирщини чимало трагічних сторінок, особливо за часів радянської тоталітарної системи, коли в 1930-х рр. під час насильницької колективізації, упокорення голодом, незаконних масових репресій було знищено декілька тисяч чеського населення. Регіональне вивчення цієї проблеми сьогодні все більше приковує до себе увагу, все більше цікавить дослідників. Останніми роками в цій царині є певні розробки вітчизняних істориків, краєзнавців, журналістів; скажімо, Ю. Данилюк, М. Лутай, Ю. Луцький, М. Костриця, Г. Мокрицький та деякі інші¹. Однак варто зауважити, що наукових розвідок, досліджень, ґрунтовних монографій, статей, де ця проблема належним чином була б репрезентована, явно недостатньо.

Отже, запропонована стаття є черговою спробою певною мірою заповнити ту прогалину в історичній науці з цієї актуальної та недостатньо вивченої проблематики, для дослідження якої автор використав документи, архівні справи Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ) в Києві та Житомирі, Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).

Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині здійснювалися планомірно, поетапно. Перша хвиля репресій щодо чеського населення припадає на кінець 20-х – початок 30-х років минулого століття. І саме чеська інтелігенція відчула на собі гільйотину карально-репресивного механізму однією з найперших. Уже в 1927 р. відбувся перший процес над двома вчителями-чехами на Волині².

Згодом «драматурги» ДПУ УСРР фабрикують «справу шпигунської організації чехословацької розвідки», де головними фігурантами роблять чеську наукову, військову, освітню інтелігенцію та заможне селянство. Упродовж серпня-грудня 1930 року були заарештовані органами ДПУ УСРР 37 чоловік³.

Керівною силою цієї організації органи ДПУ роблять національну чеську інтелігенцію, в основному учительство. І це було не випадково. Саме учитель-чех не лише навчав молодь, але був також ініціатором відкриття шкіл, хат-читалень, бібліотек, часто й радником з найрізноманітніших питань.

Обвинувальний висновок у справі «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу» був викладений в окремій брошурці. В той час в деяких випадках (найбільш значущі справи) мав місце факт розмноження друкарським способом та розсилки у територіальні підрозділи обвинувальних висновків, що досягли, на погляд керівництва, певної якісної мети, тобто мали бути взірцем для наслідування та копіювання. Співробітники ДПУ в аспекті репресивно-каральної політики діяли під гаслом «Кращий досвід, навіть у сфері репресій, треба підтримувати, перш за все

– шляхом тиражування⁴. Однією з таких значущих справ і була справа «чехів-шпигунів та антирадянщиків».

Викладений на 93 сторінках обвинувальний висновок був затверджений Головою ДПУ УСРР В. Балицьким. Він складався з 20 розділів та резолютивної частини. Зокрема, у звинувачувальному висновку містилася формула обвинувачення, перераховувалися учасники організації, історія створення, структура організації, зв'язки з іншими організаціями в Україні та за кордоном, характеристика різноманітних видів діяльності, методи маскуванню та конспірації, фінансування тощо.

Зазначалося також, що «...органами ДПУ УСРР ліквідована шпигунсько-диверсійна і контрреволюційна організація, створена чеським генштабом, який діяв під керівництвом французького генштабу в тісному контакті з польською розвідкою»⁵.

Ця організація нібито територіально охоплювала Україну, Крим, мала окремі зв'язки з Поволжям, Кавказом, Уралом, Туркестаном та Москвою, ставила собі за мету максимальне послаблення обороноздатності СРСР і широку підтримку іноземної інтервенції. З цією метою вона нібито мала використати окремі частини Червоної Армії для підняття повстання на початку інтервенції проти СРСР, створити бойові партизанські групи для дій в тилу Червоної Армії, організувати військово-економічне та політичне шпигунство, диверсійну роботу на підприємствах військового значення, налагодити масову контрреволюційну роботу серед населення чеських колоній для створення бази виступу проти радянської влади, встановити зв'язки та надати допомогу подібним українським антирадянським організаціям, які нібито діяли на території УСРР⁶.

Особливу роль у діяльності цієї організації мала відігравати Волинь, враховуючи її прикордонне географічне положення, «яка повинна була служити базою для повстання на початку війни і де головна увага приділялась військовим групам»⁷. А тому не випадково, що значна частина заарештованих і звинувачених у шпигунстві були чеськими інтелігентами, які або були вихідцями з Волині, або їх діяльність була безпосередньо пов'язана з цим краєм.

Хто ж були ці люди, що спричинило їх арешт і в чому їх звинувачували? У «справі шпигунської організації чехословацької розвідки» проходили: лектор Волинського інституту народної освіти в Житомирі Антон Антонович Водседадек, з Черняхівського району – вчителька чеської школи в с. Високе Марія Іванівна Вольф, вчитель української школи в с. Високе Павло Вікентійович Вольф, зав. хати-читальні В'ячеслав Антонович Муха, вчителька в с. Селянщина Емілія Йосипівна Чижик-Страчевська, вчитель в колонії Соколів Володимир Захарович Яковлев, вчитель чеської школи в колонії Дідова Гора Славутського Федір Вікентійович Вольф, вчителька в с. Алексіївка Ярунського району Євгенія Володимирівна Готвальд, вчителька фізкультури школи № 26 м. Житомира Марія Йосипівна Длоуга, вчитель в с. Новий Кужель Базарського району Ярослав Карлович Кржиж, вчитель колонії Чеська Держинського району Йосип Олексійович Немечек, завідуючий школою в колонії Зубівщина на Коростенщині В'ячеслав Федорович Пішель, студент чеського семінару Волинського інституту народної освіти в м. Житомирі Йосип Йосипович Тейкол, командир 44-ої стрілецької дивізії Ярослав Антонович Штромбах.

Серед заарештованих по цій справі були й інші категорії чеського населення – заможні селяни, робітники: Й. Вільк, В. Мартинек, Й. Новак з с. Селянщина Черняхівського району, Й. Гегер, В. Радчук – робітники з Житомира, А. Кнедлик – бухгалтер аптекоуправління в м. Житомирі В. Патрак – солдат Червоної Армії⁸.

Був заарештований із звинуваченням у військовому шпигунстві робітник цукеркової фабрики в Житомирі Стефан-Вацлав Іванович Кржижанек, який помер під час слідства. В обвинувальному висновку зазначалося, що він «проводив свою шпигунську роботу

під виглядом збору відомостей для створення етнографічного музею»¹⁹. Про його дивовижні проекти щодо літакобудування писалося в тодішній місцевій пресі. Утім, найціннішим у діяльності «чеського Кулібіна» виявилось збирання народних пісень та віршів, які він сам писав. С.-В. Кржижанек листувався з відомим дослідником чехів Волині професором Ніжинського ІНО Є. Рихліком, якому пересилав величезну кількість зібраних етнографічних матеріалів¹⁰. Мав приятельські стосунки з директором Волинського музею Кравченком, заарештованим восени 1929 р. із звинуваченням в приналежності до «Союзу визволення України». Останній допомагав С.-В. Івановичу в організації етнографічного чеського музею¹¹.

Чому ж саме ці чехи потрапили на лаву підсудних, що слугувало підставою для включення до списку „шпигунської організації чехословацької розвідки”. При уважному аналізі анкетних даних 37-ми заарештованих, які містяться в обвинувальному висновку приходимо до висновку, що підставою було народження в буржуазній Чехословаччині. Це означало, що ці люди підтримували зв'язки із закордоном – там були родичі, друзі, знайомі, з якими велося листування. До цієї категорії чехів належали А. Водседалек, Я. Штромбах, В. Яковлев, М. Вольф, Я. Кржиж, Й. Тейкол, М. Длоуга, Й. Михальський, Ю. Бездек. Чимало чеських інтелігентів під час громадянської війни були на боці противників радянської влади (служили в арміях Денікіна, Врангеля), а тому викликали до себе підозру – А. Зозуля, О. Ваврін. Багато хто дотримувався позицій політичного нейтралітету і в умовах зростання настроїв, згідно з формулою «хто не з нами – той проти нас» розглядався як живильне середовище «контрреволюції», тобто зараховувався до категорії потенційних ворогів.

Суцільна колективізація, апогей якої припадає саме на 1930 р., співпадає із згоранням курсу на «коренізацію» та нагнітанням ворого-шпигуноманії, пошуками внутрішніх та зовнішніх ворогів. Саме до внутрішніх ворогів радянська влада зараховувала чеське заможне селянство та інтелігенцію із «куркульського, класово-ворожого» середовища. До цієї категорії були включені органами ДПУ П. Вольф, Ф. Вольф, Е. Чижик-Страчевська, Є. Готвальд, В. Муха, Й. Вільк, Й. Новак, В. Мартинек, М. Когоут, Й. Немечек.

Головною дійовою особою у справі «шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу» співробітники ДПУ УСРР роблять А. Водседалека, щире бажання якого допомогти своїм побратимам у національно-культурному відродженні спонукало дати згоду на від'їзд до СРСР учителем чеської школи.

З моменту прибуття А. Водседалека в СРСР за ним відповідними органами здійснюється нагляд. Про це сам А. Антонович зазначає так: «3 літа 1927 року навколо моєї особи та мети приїзду на Україну стала формуватися атмосфера недовіри та підозри в шпигунстві, яка нагніталася з кожним місяцем, точніше роком»¹². В умовах істерії шпигуно-ворогоманії, яка все більше давалася взнаки в СРСР на початку 30-х рр. ХХ ст., це закінчується арештом самого А. Водседалека та всіх чехів, з якими він листувався, був знайомий, кого навчав на чеському семінарі Волинського ІНО.

В обвинувальному висновку зазначалося, що в 1927 р. А. Водседалек прибув в Україну нібито за завданням розвідувальних органів Чехословаччини і таку роботу проводив до моменту арешту. Приймавши на себе функції всеукраїнського резидента чеської розвідки, виконував завдання генштабу Чехословацької республіки, яка була спрямована на підрив обороноздатності СРСР. Був посередником між генштабом і командиром 44-ї стрілецької дивізії Я. Штромбахом, організовував розгалужену мережу військового, політичного та економічного шпигунства, готував базу для контрреволюційного повстання проти радянської влади¹³.

Окрім А. Водседалека в «розгалужену шпигунську мережу» драматурги ДПУ УСРР включають В. Яковлева, вчителя чеської школи в с. Соколів Червоноармійського р-ну.

Звинуватили його в тому, що він нібито в 1926 р. прибув в СРСР за завданням чеської розвідки для проведення шпигунської та контрреволюційної роботи, організував низку національно-патріотичних гуртків та бойову групу в с. Соколів, яка була призначена для участі в повстанні, готував розвідників для шпигунської роботи серед чеської молоді¹⁴.

Наступним у «шпигунській мережі» слідчі ДПУ роблять чеського інтелігента старої формації Я. Кржижа, солдата чеського корпусу в роки Першої світової війни, який потрапив у полон та опинився на території України в 1918 р., члена РКП(б), вчителя с. Новий Кужель Базарського району за стандартним звинуваченням у «веденні шпигунської контрреволюційної шовіністичної роботи в чеських колоніях», зв'язках із старою чеською інтелігенцією Волині¹⁵.

Підставою для арешту завідуючого школою в колонії Зубівщина на Коростенщині В. Пішеля стало те, що нібито останній був інформатором чеських резидентів Гаєка та А. Водседалека, проводив контрреволюційну роботу, створив бойову групу, побував за дорученням А. Водседалека в Празі для передачі зібраної шпигунської інформації та отримання інструкцій для подальшої роботи, вербування в організацію брата¹⁶.

Вчительку фізкультури семирічної школи № 26 м. Житомира М. Длоугу органи ДПУ роблять причетною відразу до двох контрреволюційних організацій: за знайомство й співпрацю із А. Водседаляком – до «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу», а за знайомство з командиром 44-ої стрілецької дивізії Я. Штромбахом – до «Військово-офіцерської контрреволюційної організації». Набір звинувачень і в цьому випадку був стандартний: агент чеської розвідки, збирання шпигунської інформації військового, політичного та економічного характеру, організація бойової групи, підтримання зв'язку між «шпигунською організацією чеського генштабу та «військово-офіцерською організацією» в Житомирському гарнізоні¹⁷.

До списку «чехів шпигунів та антирадянщиків» потрапляє також Й. Тейкол, найталановитіший студент чеського семінару при Волинському ІНО¹⁸; подружжя вчителів із с. Високе Черняхівського району М. Вольф та П. Вольф із звинуваченням у тому, що вони проводили «контрреволюційне націоналістичне виховання чеського населення»¹⁹. Порівнюючи життя в демократичній Чехословаччині та Радянській Україні не на користь останньої, вони критикувати радянський спосіб життя, не схвалювати радянську систему освіти. М. Вольф неодноразово відвідувала курси перепідготовки чеських вчителів в Києві, Житомирі, охоче переписувалась з А. Водседаляком та Є. Рихліком.

Ф. Вольфа, брата Павла Вольфа, арештовують із звинуваченням у тому, що національно-патріотичну роботу він виконував, використовуючи школу, чеський сільбуд та гурток в с. Окілок Черняхівського району, який очолював. Навіть проживання згодом поблизу польсько-радянського кордону в с. Дідова Гора слідчі ДПУ використали для звинувачень у шпигунстві²⁰.

До списку «чехів-шпигунів» потрапляють й інші чеські інтелігенти: Е. Чижик-Страчевська та В. Муха – вчителька та завідувач хатою-читальнею в с. Селянщині Черняхівського району, Й. Немечек – вчитель колонії Чеська Дзержинського району та Є. Готвальд – вчителька в с. Алексіївка Ярунського району лише на підставі знайомства, переписки та участі в курсах перепідготовки вчителів, які організував А. Водседалек, з обвинуваченням у збиранні та передачі відомостей «шпигунського характеру» про політико-економічне становище чеських колоній чеському резиденту²¹.

Ще однією жертвою політичних репресій сталінського тоталітарного режиму проти чеської інтелігенції став Антон В'ячеславович Гомолач, який був завідувачем чеською

чотирирічною школою в колонії Малинівка Малинського району. Заарештований 24 грудня 1930 р. ДПУ УСРР та звинувачувався в тому, що нібито був інформатором А. Водседалека та займався збиранням шпигунської інформації²².

Однак сфабрикувати справу на молодого вчителя лише на підставі зібраних матеріалів не вдалося. Справу на нього було закрито та порушено клопотання перед Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР про виселення останнього за межі України. За рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 10 серпня 1931 р. А. Гомолач був висланий на Північ на 5 років²³.

Слідство у справі «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу» тривало декілька місяців, а сама справа розбухла до декількох десятків томів.

Надзвичайна сесія Верховного Суду, яка проходила з 12 по 14 червня 1931 р., слухала справу в закритому засіданні. До вищої міри соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна були піддані 10 чоловік – в тому числі А. Водседалек, В. Яковлев, Я. Кржиж²⁴. Саме вони були представниками старшого покоління чеських інтелігентів Волині, з якими сталінська тоталітарна машина намагалася розправитися якомога суворіше. Однак вирок надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР не було виконано. Тоді почалися переговори між урядовими органами СРСР та Чехословаччини про обмін засудженими, оскільки йшов процес встановлення дипломатичних відносин між країнами. А тому постановою комісії приватної амністії ЦВК УСРР від 19 березня 1935 р. покарання у вигляді вищої міри соціального захисту-розстрілу, було змінено на 10 років позбавлення волі²⁵.

Вироком Верховного Суду УСРР В. Пішель був засуджений до 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна та обмеженням в правах, Е. Чижик-Страчевська – до 5 років з обмеженням в правах. По відбутті покарання всім засудженим було заборонено проживати в Україні з подальшим засланням на 5 років у віддалені місця Радянського Союзу²⁶. Згодом постановою ЦВК УСРР від 14 серпня 1934 р. В. Пішелю термін ув'язнення був знижений до 4 років позбавлення волі²⁷.

Решта чеських інтелігентів Житомирщини, яких органи ДПУ УСРР включили до цієї міфічної організації, були позбавлені волі, згідно з постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 15 червня 1931 р.: Ф. Вольф, В. Муха – 10 років концтаборів, М. Вольф, П. Вольф, Й. Тейкол – 5 років, Є. Готвальд – 3 роки²⁸. Вчительці Житомирської школи № 26 М. Длоузі судова трійка при колегії ДПУ УСРР від 2 серпня 1931 р. винесла вирок – розстріл, який був замінений 10-ма роками утримання у виправно-трудовах таборах²⁹.

Трагічною була доля цих людей і в подальшому. Після відбуття покарання в 1940 р. А. Водседалек опиняється в далекому м. Кірові, але його поневіряння в СРСР на цьому не закінчуються. 10 липня 1941 р. управління НКВС у Кіровській області він заарештовується вдруге і знову із звинуваченням у шпигунській діяльності. Почалося нове слідство, нові допити. На допитах щодо його шпигунської діяльності до 1930 р. Водседалек заявляє, що ні шпигунством, ні якоюсь іншою антирадянською діяльністю він ніколи не займався і всі його зізнання під час слідства 1930 р. є вигаданими³⁰. Утім це, ймовірно, до уваги не бралось, тому що Особливою нарадою при НКВС СРСР 25 липня 1942 р. А. Водседалека було покарано вдруге. Цього разу вирок був гуманніший – 5 років виправно-трудовах таборів³¹. Із архівно-слідчої справи вдалося дізнатися його подальший життєвий шлях – в роки Другої світової війни А. Водседалек воював у лавах Радянській Армії й загинув у 1943 р. в боях під Дуклою³².

В. Яковлев відбував покарання на Соловецьких островах у 8-му відділі таборів примусової праці ГУТАБ на БКК. Після відбуття покарання він проживав в м. Володимирі, де 30 червня 1941 р. знову був заарештований та звинувачений в шпигунській діяльності

та антирадянській агітації. Як і в попередньому випадку із А. Водседадеком, Володимир Захарович звинувачення не визнав. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 26 серпня 1942 р. його як «соціально-шкідливого елемента» було покарано на 5 років позбавлення волі. Покарання відбував в с. Княжий Погост Комі АРСР⁵⁰. Повернувся із заслання в 1946 р. У 1947 р. В. Яковлев, як і значна кількість чехів, що залишилась на Житомирщині, з дозволу чеського уряду переселився в м. Тахов. Ця репатріація була підтримана на найвищому політичному рівні: чехи поверталися до ЧССР – на землі судетських німців, українці з Словаччини на Волинь³⁴.

Удруге був репресований й Я. Кржиж. Відбувши покарання і знаходячись на засланні в Полтаві, він був заарештований 27 червня 1941 р. з типовим звинуваченням в антирадянській агітації. Як й інші чеські інтелігенти, які були засуджені до 10 років по справі чехів-шпигунів та антирадянщиків. Особливою нарадою при НКВС СРСР від 27 травня 1942 р. Я. Кржиж був засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів³⁵.

М. Длоуга теж була покарана вдруге. На підставі постанови трійки НКВС Карельської АРСР від 20 листопада 1937 р. вона була засуджена до розстрілу. Її звинувачували у тому, що знаходячись в Белтабі, займалась контрреволюційною агітацією серед засуджених. 9 грудня 1937 р. вирок було виконано³⁶.

Не менш трагічною була доля подружжя Вольфів. Марія Іванівна загинула в таборах від тяжкої хвороби. Павло Вікентійович був заарештований вдруге 16 жовтня 1937 р. В довідці, яку на вимогу органів НКВС дала Високо-Чеська сільська рада, зазначалося: «Куркуль із с. Зубівщина Малинського району, мав землі 13 га, втік від розкуркулення до с. Високе Чеське, де працював на хмелярському пункті, ... займався у колгоспі «Дмитров» шкідницькими роботами по зниженню врожаю хмелю. Займався серед колгоспників контрреволюційною агітацією. 26 жовтня 1937 року»³⁷. І незважаючи на те, що під час допиту П. Вольф заперечував все, слідчі органи Черняхівського райвідділу НКВС у Житомирській області за лічені дні сфабрикували справу на підставі цієї довідки та показань свідків, які носили наклепницький характер. Згідно з рішенням трійки УНКВС у Житомирській області від 29 жовтня 1937 р. П. Вольфа засудили до розстрілу. 4 листопада 1937 р. вирок було виконано³⁸.

Однак жорна сталінської репресивної машини перемололи не всіх так званих учасників «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу». В живих після відбуття покарання залишилися декілька чехів молодшого покоління, чії свідчення під час перегляду справи «чеських шпигунів» у період десталінізації підняли завісу над тим, як фабрикувалася справа, про певні особливості технології терору проти чеської нацменшини.

Доцільним є простежити, яким чином органи ДПУ добивалися визнання провини на прикладі головної дійової особи в цій справі – А. Водседалека. Так, 3 серпня 1930 р. Київським окружним відділом ДПУ УСРР А. Водседалек був заарештований прямо на вулиці в м. Житомирі без пояснень причин затримання³⁹. Згодом його відправляють до Києва, де починається слідство та перші допити, на яких він намагається переконати, що вся його діяльність протягом декількох років перебування в Україні не виходила за межі дозволеного і не була антирадянською. 16 серпня 1930 р. «чеського резидента» спецконвоем направляють у Харків, де допити продовжуються. Там він також бореться за своє чесне ім'я. Під час допитів слідчий ДПУ УСРР Н. Новаковський, який вів цю справу, вдається до побиття, поводить грубо і образливо. А. Водседалек відмовляється від їжі через те, що йому не дозволили повідомити дружину про арешт, не пояснили мотивів арешту, відібрали гроші⁴⁰. Знаходячись в камері, А. Водседалек пише олівцем на клаптику паперу заяви такого змісту: «До уповноваженого ДПУ громадянина Новаковського. Заява. Заявляю, що не буду говорити про свою антирадянську діяльність з тієї причини, що такої... не було. Харків, 22 серпня 1930 року»⁴¹. Згодом він надсилає

записку: «Останній раз я ще заявляю, що я ні краплиною, нічим не винен перед радянською владою та партією. Справу я вважаю за політику ГПУ, якої я є жертвою»⁴². 22 листопада 1930 р. в черговій заяві на ім'я слідчого А. Водседадек скаржитись з приводу порушення прав заарештованого: в жовтні-листопаді йому зменшують кількість прогулянок. На це А. Водседадек відповідає одноденним голодуванням⁴³. Однак невдовзі опір головного фігуранта у справі було зламано. А. Водседадек «визнав» все, що від нього вимагали і почав давати викривальні свідчення проти себе та інших чеських інтелігентів, яких особисто знав або вів переписку.

Що ж змусило його це зробити? Істину встановити досить важко. Часткову відповідь на це запитання дав В. Пішель, завідуючий школою в колонії Зубівщина, під час перегляду його справи та реабілітації. Він давав свідчення на допиті старшому слідчому КДБ при Раді Міністрів УРСР майору Тимко, де зокрема зазначив, що А. Водседадек змушений був вчинити саме так, тобто дати неправдиві свідчення проти себе та інших, що його як комуніста переконали слідчі зробити це нібито в інтересах політики Радянського Союзу на міжнародній арені, для того щоб Чехословаччина визнала СРСР де-юре та покращила відносини⁴⁴.

А далі В. Пішель описує все те, що відбувалося в катівнях ДПУ в 1930–1931 рр. Зокрема він стверджує, що дані ним свідчення не відповідають дійсності, оскільки над ним знущалися і примушували писати свідчення під диктовку слідчі ДПУ УСРР Бренер і Н. Новаковський. «В січні 1931 року мене, – зазначає В. Пішель, – допитували на протязі 14 днів, з них 11 днів мені не давали їсти та взагалі... не відпускали в камеру. Допит вели Бренер і Новаковський, а якщо вони припиняли допит, то мене садовили на стілець в коридорі під охорону солдата, який весь час клацав прицільною планкою гвинтівки. На допитах Бренер і Новаковський обіцяли мене розстріляти. Новаковський навіть ставив мене до стінки та цілився з особистою зброєю. Вони весь час вимагали від мене визнання, що я шпигун та був пов'язаний з Водседадеком. Декілька разів я падав зі стільця втрачаючи свідомість. Пригадую, що під час написання показів я засинав і мені вже було байдуже, що я писав. Інколи я не хотів ставити підпис і тоді знову чув погрози про розстріл. Після 14 днів таких допитів я захворів на запалення жовчного міхура і мене шпиталізували до лікарні. Ось за яких умов я й написав так звані свої свідчення»⁴⁵.

Далі в своїх показах В. Пішель вказує на порушення судової процедури. Під час судового засідання, незважаючи на те, що воно було закритим, весь час були присутніми слідчі Бренер і Н. Новаковський, які втручалися в розгляд справи у судовому засіданні.

Доповнює свідчення В. Пішеля вчителька із с. Алексіївка Ярунського району Євгенія Готвальд: «Я була заарештована в грудні 1930 року органами ДПУ УСРР... Відразу після арешту я була відправлена в Житомир, а через добу в Харків для ведення слідства. В Харкові посадили в камеру для однієї особи і я утримувалась в ній на протязі двох місяців без допитів, згодом мене допитали двічі і відправили в табір. А вже в таборі оголосили, що згідно рішенням трійки я засуджена до 3 років позбавлення волі. Офіційно на слідстві мені звинувачення не висунули, з матеріалами звинувачення я також не знайомила, доказів провини мені не надали. Очних ставок у мене ні з ким не було»⁴⁶.

Очевидно, що будь-які коментарі зайві. Факти, які наведені вище, свідчать про грубе порушення кримінального та кримінально-процесуального кодексів 1930-х рр., якого хоча б формально мали дотримуватися слідчі ДПУ УСРР. Саме так, отакими чорними нитками й зшивались слідчі справи міфічних «шпигунських організацій», розпочинались кампанії з викорінення «розгалуженої шпигунської мережі», нівечилися долі тисяч ні в чому не винних людей. Однак, більш докладний показ конкретних

механізмів ведення тогочасних політичних судових справ вважаємо за доцільне розкрити в окремій розвідці, присвяченій саме технологіям терору на регіональному рівні. В зазначеній майбутній розвідці планується використати, як ілюстративний доказ представленого вже тут фактологічного матеріалу, широкий комплекс архівних джерел, аналітичне співставлення матеріалів слідчих справ, тощо.

У підтвердження заявленої вище тези, подаємо витримки з віднайденого архівного джерела. Так, у Державному архіві Житомирської області знайдено цікавий документ, який також допомагає зрозуміти технологію репресій проти інтелігенції. Він називається «Інформація окружному КП(б)У в ЦК КП(б)У, переписка з ЦК та райкомами партії про корисні копалини округу, антирадянські прояви, списки куркулів та інших антирадянських елементів», де міститься список антирадянського елемента по Волинському округу (вчителі, лікарі, землеміри та інші). Цей документ був своєрідним дороговказом карально-репресивним органам у проведенні репресій стосовно інтелігенції на Житомирщині. Список, який був складений з 13 лютого по травень 1930 р., містив інформацію-досьє на кожного неблагонадійного за радянськими мірками інтелігента. Наприклад, досьє на одного із викладачів технікуму в Коростишеві, чеха за національністю: «Петро Йосипович Замачко – 1894 року народження, лектор технікуму в Коростишеві, з вищою освітою, налаштований антирадянськи, заявляє знайомим, що радянська влада ні на що не здатна й хвалить закордонні порядки, дискредитує партійних вождів. Часто звертається із сваркою на адресу портрета Леніна». Вся інтелігенція, що була включена в список, групувалася за категоріями. Перша категорія означала, що в майбутньому цю людину мають розстріляти, друга категорія – ув'язнення у виправно-трудових таборах на 8-10 років. Всього в списку були прізвища 109 інтелігентів різних національностей, 18 чоловік, яких влада віднесла до I категорії, 91 – до II категорії⁴⁷.

Після 1930 р. репресії проти чеської людності дещо вщухли, але зовсім не припинилися. Були випадки поодиноких арештів. 3-го квітня 1932 р. був заарештований ще один чеський інтелігент, за яким органи ДПУ стежили, починаючи з 20-х рр., Олексій В'ячеславович Гора, орендар пивзаводу, в минулому вчитель чеської школи. Звинувачення й на цей раз були стандартними – антирадянська агітація та контрреволюційна діяльність. Підстав для цього в органів ДПУ було достатньо за тогочасними мірками в розумінні «класово-ворожого елемента»: народження за кордоном – у Підгайці Дубенського повіту (Польща), походження – родина чеських інтелігентів (батько – вчитель чеської школи), чин прапорщика в старій армії в роки Першої світової війни, здобуття освіти за кордоном (учительська семінарія в Польщі). А головне деякі відверті висловлювання безкомпромісного чеського інтелігента щодо політики, яку проводив сталінський режим. Наведемо деякі з них, як свідчення антирадянської агітації: «НЕП анулювали, нічого – це до кращого, чим більше радянська влада мучитиме народ, тим скоріше він зрозуміє й підніметься, тому що терпіти таке життя більше неможливо». Під час посівної О. Гора переконував місцевих селян у згубності аграрної політики влади: «Більшовики все одно весь врожай заберуть, скільки не дай все мало, а тому сіяти не треба»⁴⁸. І хоча О. Гора винним себе не визнав, Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР із таким послужним списком визнала його соціально-небезпечним елементом і застосувала адміністративне заслання на 3 роки, але не Північ, а в Казахстан. До уваги брався похилий вік заарештованого⁴⁹.

Говорячи про перший етап політичних репресій проти інтелігенції національних меншин (в нашому випадку – чеської) слід зазначити таке: 1928 р. проходив ще один процес у справі членів чеського сільськогосподарського товариства «Друзтво». Оскільки події, пов'язані з названим товариством мали своє негативне продовження в другій половині 1930-х рр., вважаємо за коректне аргументоване долучення цього

окремого епізоду при аналізі ситуації в роки «великого терору».

Отже, в даній студії дослідницькій увазі наукового співтовариства було репрезентовано перший період політичних репресій проти чеської інтелігенції на теренах Житомирщини. Враховуючи, неабияку актуальність для сучасного історіописання мікроісторичних досліджень, і було застосовано методичку, коли докладно зупинялися на конкретних персоналіях та їх долі за тогочасного режиму. В ході цього дослідження, стикаючись з репресивно-каральною практикою тоталітаризму, зроблено чимало повчальних висновків, на яких позначилася регіональна специфіка. Коротко їх можна звести до таких аксіом та узагальнень:

– В умовах тоталітарної держави репресії стали звичним явищем повсякденного життя, найпростішим засобом вирішення тих чи інших політичних, економічних або соціальних завдань.

– Україною на зламі 1920–1930-х рр. розпочинається перманентний процес «судових дійств» у справах різних «контрреволюційних», «націоналістичних», «антирадянських» організацій. Трагічну долю українського народу в ті роки розділили й національні меншини республіки. Тоталітарний режим в цілому, пильно стежив за національно-економічними і духовними процесами в національних селах і районах та безжалюбно винищував усіх, хто відстоював національні інтереси меншини, плекав їхню мову і культуру, оберігав звичаї та традиції. Чеська інтелігенція була серед них.

– Чехи в часи НЕПу створили високопродуктивну культуру землеробства, яка продукувала заможних аграріїв. Цей прогрес ставив під сумнів необхідність проведення суцільної колективізації, політичної лінії, на якій наполягали комуністи. Чехи розв'язували свої проблеми за рахунок власної сумлінної праці, ініціативності, підприємливості. Саме це було небезпечно для радянської влади. А інтелігенція, хоча й не така чисельна, маючи тісні контакти у середовищі діаспори, могла поширити цей досвід «господарчої опозиції» на інші верстви. Цим можна пояснити, що репресивно-карально машина діяла як проти заможного селянства, так і проти чеської інтелігенції.

– Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині здійснювалися централізовано, планомірно і поетапно. Кожен із етапів мав свої особливості. Вже перший етап, що і розглядався в даній статті, складався з декількох періодів зі своєю специфікою. Скажімо, наприкінці 1920-х рр. радянська влада обмежилася лише депортацією чехів в інші райони СРСР на нетривалий час (справа «Друзства»).

– Упродовж другого періоду, в першій половині 1930-х рр., чеська інтелігенція Житомирщини знищується через організацію судового процесу над «чехами-шпигунами» в Харкові. Показові процеси виконували свою функцію, отруюючи свідомість мільйонів радянських людей синдромом підозрливості, недовір'я до інтелігенції будь-якої національності. Характерною ознакою цього періоду репресій проти чеської інтелігенції була їх профілактично-виховна специфіка та зростання обсягів засуджень до ув'язнення на різні терміни, відсутність вищої міри покарань. Вістря терору на цьому етапі було спрямоване, в основному, проти наукової, військової, освітньої інтелігенції.

– Фактично зніщено тотальне знищення культурно-освітнього прошарку чеського народу – її інтелігенції. За часів «великого терору» представникам репресивно-каральних органів доводилося мати справу не так з самою інтелігенцією (з числа якої залишилися поодинокі особистості), як з робітниками і селянами. Те, що було знищено власне еліту чеських переселенців на регіональному рівні Житомирщини – можна вважати однією з трагічних сторінок в історії цього працюючого, талановитого народу, який вірив у можливість покращення своєї долі, переселяючись в Росію – СРСР в XIX – початку XX ст.

- ¹ Луцький Ю. Чехи на Україні (1917-1933). Трагедія господаря// Хроніка 2000 – «Україна-Чехія»- ч.ІІ. – К., 1999; Луцький Ю., Лутай М. Злочини сталінізму щодо чеського населення Житомирщини (1920-1950) //Хроніка 2000.- К., 1999; Шульга С.А. Чеська община на Волині в 20-30-ті роки ХХ ст.- Автореферат дисертації. - Чернівці.1998; Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка/Репресоване краєзнавство.- К., 1991; Костриця М.Ю. Життя і смерть професора Є.А.Рихліка// Хроніка 2000-«Україна-Чехія»- ч.1.- К.,1999; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Справа всього життя// У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини.-Житомир. 1995; М.С. Лутай. До історії німецької і чеської «Військово-повстанських організацій» на Житомирщині// Наукові записки Вінницького педінституту імені М. Коцюбинського. Серія: історія, випуск 10.- Вінниця. – С.159-162.
- ² Див.: Гофман Іржі Чехи на Волині. Основні відомості.- Прага. 1998. – С.14.
- ³ Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). –Ф.6, спр. 57288-фп. –Т.2. –Арк.6.
- ⁴ Див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження.-Донецьк.-2003. –С.62.
- ⁵ ДА СБУ. –Ф.6, Спр. 57288-фп. –Т.2. –Арк.5.
- ⁶ Там само. –Арк.5-6.
- ⁷ Там само. –Арк.9.
- ⁸ Там само. –Арк.79-81.
- ⁹ Там само. –Арк.75.
- ¹⁰ Див.: Луцький Ю. Трагедія господаря// Хроніка 2000 – «Україна-Чехія»- ч.ІІ. – К., 1999 –С.130
- ¹¹ ДА СБУ. – Ф.6, Спр. 57288-фп. –Т.3. – Арк.76.
- ¹² Там само. –Т.3. – Арк.16.
- ¹³ Там само. –Т.2. – Арк.81-82.
- ¹⁴ Там само. – Арк.82.
- ¹⁵ Там само. – Арк.83.
- ¹⁶ Там само. – Арк.85.
- ¹⁷ Там само. – Т.50. – Арк.68-73.
- ¹⁸ Там само. – Т.63. – Арк.2, 4.
- ¹⁹ Там само. – Т.2. – Арк.90.
- ²⁰ Там само. – Арк.89.
- ²¹ Там само. – Арк.91-93.
- ²² Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.Р. – 5013, оп.2, спр. 16975 п. – Арк. 2
- ²³ Там само. – Арк.19-22.
- ²⁴ ДА СБУ. – Ф.6, спр 57288-фп. – Т.25. – Арк.161.
- ²⁵ Там само. – Т.23-б. – Арк.360.
- ²⁶ Там само. – Т.25. – Арк.164 зв. –165.
- ²⁷ Там само. – Т.23-б. – Арк.360.
- ²⁸ Там само. – Т.23-в. – Арк.163.
- ²⁹ Там само. – Т.50. – Арк.74.
- ³⁰ Там само. – Т.25. – Арк.29,29зв.
- ³¹ Там само. – Арк.30.
- ³² Там само. – Т.51-а. – Арк.35-36.
- ³³ Там само. – Т.25. – Арк.4.
- ³⁴ Див.: Дуфек В. Причини репатріації чехів з Волині// Волинь і волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С.113.
- ³⁵ ДА СБУ. – Ф.6, спр 57288-фп. – Т.25. – Арк.116.
- ³⁶ Там само. – Т.51-а. – Арк.71.
- ³⁷ ДАЖО. –Ф.Р. – 5013, оп.2, спр 17539. – Арк.8.
- ³⁸ Там само. – Арк.17-18.
- ³⁹ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр16975п. – Арк.36.
- ⁴⁰ ДА СБУ. – Ф.6. – Спр 57288-фп. – Т.3. – Арк.32.
- ⁴¹ Там само. – Арк.34.
- ⁴² Там само. – Арк.58зв.
- ⁴³ Там само. – Т.4. – Арк.185-а.
- ⁴⁴ Там само. – Т.23-в. – Арк.3-4.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.5-6.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.14-14зв.
- ⁴⁷ ДАЖО. – Фп. -85, оп.1, Спр 695. – Арк.27-39.
- ⁴⁸ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 13940п. – Арк.2,13.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.19,21.